

Historie som fortælling

Den 2. november 1979 forsvarede lektor Hans Kirchhoff sin afhandling: Augustoprøret 1943 for den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet. Denne artikel er med enkelte ændringer identisk med professor H.P. Clausens indlæg som 2. officielle opponenter. Artiklen omfatter også de dele af oppositionen, der af tidsnød måtte udelades ved det mundtlige indlæg.

I de senere år er de historiske disputatser blevet længere og længere, bredere og bredere, og den her foreliggende er i så henseende en topscorer. Det hænger sammen med den måde forfatteren skriver historie på, og det får igen indflydelse på både formen og indholdet i hans ræsonnementer.

Der er i bogen samlet et meget stort materiale ikke blot til det, der er det primære anliggende, strejkerne i august 1943 og deres placering i den besættelsehistoriske sammenhæng, men også til belysning af hele udviklingen fra efteråret 1942 til udgangen af august 1943. Opgaven er ambitiøs. Det fremgår alene af titlen, der nok er kort: Augustoprøret 1943, men jo har et par undertitler: »Samarbejdspolitikens fald. Forudsætninger og forløb«. Og så yderligere: »En studie i kollaboration og modstand«.

I det indledende kapitel er der særdeles prisværdigt givet en grundig problemformulering med understregning af, at forfatteren dels vil »opspore og forklare de faktorer, der ledte frem til bruddet med samarbejdspolitikken«, dels vil undersøge »holdningssammenstødet mellem modstanden og kollaborationen«, som han jo kalder det. Det er ikke så helt lidt at ville spænde over, og det er da også blevet til 792 tekstsider og 392 sider med noter, kilder og litteratur etc. Det bliver 1184 sider i alt. Men man må sige, at Kirchhoff stort set har styr på siderne og det, der står på dem. Han følger den linie, der er lagt i problemdrøftelsen, og omsætter sit store danske og tyske kildemateriale til en let løbende fremstilling, selv om han enkelte steder går ud fra, at læseren er lige så indviet i besættelsestidens begivenheder, som han selvfølgelig selv er.

Hans Kirchhoff lægger vægt på at skrive let læseligt, og han gennemfører stort set denne intention veloplagt bogen igennem. Men paradoksalt nok gør veloplagtheden, der altså også punktvis kan have karakter af indforståethed, det sommetider en kende svært at følge med for den mere forudsætningsløse læser, og som vi skal se, har det betydning for den, der vil bruge bogen. Men væsentligt er naturligvis, at forfatteren når langt i

retning af at løse den opgave, han har sat sig med bogens undertitler: Han fastholder med konsekvens det synspunkt, at hensynet til værnemagtens sikkerhed og operationsmuligheder var helt afgørende for den tyske politik. Hans fremstilling giver en stærk begrundelse for dette synspunkt, og han kunne såmænd godt i sin afsluttende opsummering af augustbevægelsens resultater noget klarere have draget den konklusion, at det var den tyske øverstbefalende, v. Hanneken, der umiddelbart fik mest ud af det.

Hans behandling af auguststrejkerne argumenterer overbevisende for, at der var tale om mange forskellige – økonomiske, politiske, sociale og andre – strømninger, der løb sammen i strejken, og at disse ikke var resultatet af en samlet velovervejet planlægning, som samtiden var tilbøjelig til at tro. Han efterviser, hvordan udviklingen i detaljer forløb i de enkelte områder med deres forskelligheder, og hvordan grupper som kommunisterne, Frit Danmark og dele af fagbevægelsen fungerede i forhold til strejkerne. De omrejsende provokatører, som man dengang talte så meget om, forviser han fra scenen, og han har styrke i konklusionen om, at strejkerne trak tæppet væk under regeringens politik, selv om de egentlig ikke var rettet mod regering og rigsdag. Men regeringens beslutning om at bede om sin afsked var en konsekvens af strejkebevægelsen. Politikerne blev tvunget til et brud, som de faktisk ikke ønskede.

Alt dette gør bogen til et godt bidrag til dansk politisk historie. Kirchhoff skriver selv i indledningen, at studiet af »denne politiske og ideologiske krise ... fortæller noget fundamentalt om besættelsessituationen, ja, noget om det danske samfund i 1940'erne generelt«. Det er utvivlsomt korrekt, og jeg tror endda, man kan gå et skridt videre og sige, at en studie som den foreliggende kan give os indblik i vigtige træk i vort politiske system generelt – ikke bare i 1940'erne.

Anmeldelsen vil derfor heller ikke modsige bogens hovedresultater, men vil drøfte en række af dens ræsonnementer og det grundlag, de hviler på, fordi der her og der er svagheder. Den vil også prøve at pege på noget af den information om væsentlige politiske forhold, der ligger latent i bogen, men som ikke kan komme op til overfladen p.g.a. den fremstillingsform, der er valgt.

Forfatteren har selv gjort opmærksom på nogle af de problemer, der er forbundet med bogens lange tilblivelseshistorie. Han skriver, at arbejdet med emnet spænder over det meste af Udgiverselskab for Danmarks nyeste Histories levetid (I, s. 8), og at afhandlingen ved sin afslutning har ti års arbejde bag sig (I, s. 17), og at dets slingrende forløb præger bogen (s. 18). Det er godt, at forfatteren siger det, for det sparer læseren for at

gøre det. Omstændeligheden og bredden i fremstillingen kan godt virke »slingrende«.

Man kan også, som Kirchhoff antyder, følge de forskellige led i hans udvikling, mens bogen blev til: Interessen for det tyske materiale og den tyske politik og senere for den intense undersøgelse af strejkernes forløb i de enkelte byer. Det er de hovedpiller, der bærer bogen. Hans andre sværmerier undervejs er ikke, forekommer det, på samme måde blevet til faste forhold. Jeg tænker f.eks. på hans møde med den sociologiske teori og med teorierne om partisystemer og partiadfærd.

Det vendes der tilbage til. Men det skal dog kort bemærkes, at man nogle steder meget let kan se støbesømmene i bogen. Det gælder f.eks. ved tolkningen af valgtallene fra valget til folketinget den 23. marts 1943, hvor det uden rysten på hånden konstateres, at mange arbejdere må have stemt konservativt i protest mod samarbejdslinien (I, s. 203). Ved omtalen af kommunevalget den 5. maj hedder det på samme måde, at en stor del af det socialdemokratiske tab gik til de konservative (I, s. 261).

Sådan kunne en tidligere generation af historikere tillade sig at tolke valgtal ved blot at tage hensyn til nettobevægelserne. Men det går jo ikke mere, og det ved Kirchhoff også godt. I note 43 til side 203 står der nemlig, »at antagelsen af en vandring af socialdemokratiske stemmer til de konservative er rent hypotetisk. Valgforskere advarer kraftigt imod at slutte fra netto- til bruttobevægelser på stemmetallene alene«.

Det gør de, og det gør de sandelig ret i. Noten tager hele glansen af tekstens valganalyser, der naturligvis burde have været formuleret med hensyntagen til, hvad man kan og ikke kan ved analysen af valgtallene. Et hypotetisk udsagn i strid med de elementære metodiske regler har ingen som helst interesse. Hvis man overhovedet skulle sige noget om vælgervandringerne ved valgene i 1943, ville det kræve en langt dybere analyse end den, forfatteren har leveret ved at stille plusser og minusser op over for hinanden.

Vi nærmer os jo her de forskningsmetodiske ting og skal nok dvæle et øjeblik ved det emne for at få afhandlingen tilstrækkelig karakteriseret. Afhandlingen har et kapitel om kildematerialet, der jo er meget omfattende og meget spredt med et væld af forskellige kildetyper. Det er en svaghed, at der ikke i lidt større omfang er givet en karakteristik af i hvert fald de vigtigste af de anvendte kildegrupper.

Der er tilløb, men de er ikke tilfredsstillende, fordi det må være en forpligtelse for den, der fremlægger en vældig stofmængde, at gøre dette stof anvendeligt for andre. Derfor kunne man også have ønsket, enten

det så var i indledningen eller et andet sted, en sammenfattende, kritisk vurdering af de to hovedgrupper af politisk materiale, der anvendes, samarbejdspolitikernes og materialet fra de illegale, herunder DKP. Begge grupper må analyseres som politiske ytringer med alle de vanskeligheder, der er knyttet dertil, fordi politiske ytringer jo altid har til opgave at styre politiske situationer, at maksimere egne muligheder for at trænge igennem og evt. hæmme modpartens tilsvarende muligheder. Ofte er de endda bygget til at fungere på flere planer samtidigt, og der vil derfor ofte være betydelige problemer knyttet til ud fra ytringerne at fastslå, hvad politikeren »egentlig mente« – hvis det udtryk overhovedet har mening.

Ved læsningen kan man ikke frigøre sig fra den fornemmelse, at forfatteren har hele det kritiske apparat under fuld kontrol, når han analyserer samarbejdspolitikere og deres udtalelser. De er også lettere at anbringe i deres kontekst. Derimod er han, synes det, mere tilbøjelig til at tage det illegale materiale for dets pålydende værdi. Det falder f.eks. i øjnene, at han skriver, at det faldt ikke de samarbejdende politikere svært at identificere deres egen skæbne med nationens (I, s. 55). Det skal læses som en kritik af dem, forment af Kirchhoffs let flydende pen. Men den slags karakteristikk mangler, når vi møder de steder, hvor kommunisterne lader sig føre med på den nationale bølge.

Et enkelt eksempel, adskillige andre kunne nævnes. I bogen omtales (I, s. 267) DKP's kendte nytårsstatus og det optimistiske program for 1943, og det tages som udtryk for »den radikaliserings af stemningen som kommunisterne selv havde været med til at hidføre siden oktober«. Jamen, er et sådan nytårsopråb ikke optaget af alt muligt andet end at afspejle, hvad der allerede er sket. Det er et manifest, som skal virke fremad, og det er en god kilde til ophavsmændenes hensigter og forestillinger om fremtiden, men ikke uden videre til den faktiske situation og heller ikke uden videre til effekten af opråbet. Denne nytårsstatus kan ikke sige os, om der havde fundet en radikaliserings af stemningen sted. Derimod viser den, hvad DKP gerne ville give indtryk af, og hvad de gerne ville opnå. En eventuel effekt af opråbet er så igen et helt tredje problem at få fastlagt. Alt for ofte glides der i bogen alt for overfladisk mellem disse tre planer: udtalelsens baggrund, dens hensigt og dens effekt.

Dette eksempel er trukket frem, fordi det fører videre til den opfattelse, at forfatteren ved sin omgang med det kommunistiske materiale noget tydeligere kunne have præciseret det egentlige grundlag for det

særdeles spændte forhold mellem DKP på den ene side og socialdemokratiet og fagbevægelsen på den anden side.

Ikke at han ikke peger på, at kommunisterne sigtede mod at svække socialdemokraternes indflydelse i bunden af fagbevægelsen og sætte splid mellem den centrale ledelse og medlemmerne. Det vender han flere gange tilbage til, men han fremhæver lige så tit den nationale grundtone i den kommunistiske agitation og tegner egentlig aldrig et helt sammenhængende billede af den kommunistiske strategi og den *effekt*, den måtte have på socialdemokratiet. Man bliver aldrig helt klar over hans vurdering af dette nationale moment i den kommunistiske agitation i forhold til de andre elementer. Der mangler kort sagt en samlet analyse af den kommunistiske folkefrontspolitik. Som det er nu, er elementerne til analysen spredt ud forskellige steder og giver derfor ikke et klart billede af, hvad Kirchhoff egentlig mener.

I den forbindelse kan det undre, at han ikke stærkere har fremhævet den måde, hvorpå kommunisterne i juni 1943 meddelte Kominterns opløsning. I et særnummer af Land og Folk anslog man de nationale strenge og pegede på, at med Komintern-bindingens bortfald var den væsentligste hindring for en socialistisk enhedsfront i Danmark bortfaldet. DKP var nu alene at betragte som et dansk, socialistisk parti.

Men det samtidige interne cirkulære om samme sag, der naturligvis også blev kendt af den socialdemokratiske ledelse, trak linierne ganske anderledes skarpt op. (Cirkulæret omtales I, s. 228 f). Det angreb stærkt »socialdemokratismen«, kritiserede i den forbindelse navnlig Hans Hedtoft (-Hansen) og de danske socialdemokrater i det hele taget og lagde ikke skjul på, at målet stadig for DKP var det samme: at samle hele arbejderklassen i en marxistisk-leninistisk enhedsfront. Gennem enhedsfronten skulle man række de socialdemokratiske arbejdere en hjælpende hånd og ikke støde dem bort, som det hedder, »fordi de ikke helt er, som vi ønsker«.

Tilbudet om samarbejde gjaldt tydeligvis den menige arbejder og ikke den socialdemokratiske ledelse. Det er også klart, at nok sættes patriotismen og den nationale sag frem i forreste linie, men som *middel* i den politiske kamp for at likvidere »socialdemokratismen«. »De militære spørgsmål behøver ikke af den grund at forsømmes«, hedder det, »men de må stilles i det plan, som de til enhver tid tilkommer«.

Forfatteren kalder cirkulæret »et af de få eksempler i pionerfasen før 29. august på CK-udtalelser af et mere vidtrækkende socialistisk perspektiv« (I, s. 228). Men faktisk kan en række af udtalelserne, også nytårste-

serne 1943, læses parallelt med juni-cirkulæret som erklæringer om en politik, der med nationalt og økonomisk begrundede aktiviteter ville trænge ind i bunden af det faglige organisationsapparat og svække socialdemokratierne. Her lå jo nemlig den politiske brod og ikke i proklamationen af en socialistisk politik.

De strejker, der sattes i gang, var overvejende økonomisk bestemte eller havde med arbejdsforholdene at gøre. F.eks. spillede uenighed om luftværnsforanstaltninger og andre ting, man i dag ville henføre til arbejdsmiljøet, en vis rolle. Men alle strejker var pr. definition ulovlige, så fagbevægelsen og socialdemokratiet måtte bekæmpe dem. Det var situationens tvang, og både organisation og parti var lette at ramme på dette felt. Det måtte gøre dem tyndhudede og sårbare. Det vidste kommunisterne, og hvad de end begrundede deres aktiviteter med, måtte det få den samme effekt. Det er denne effekt, der er af interesse, ikke begrundelserne.

Hertil vil forfatteren sikkert svare, som han gjorde ved det mundtlige forsvar af afhandlingen. At alt dette kan findes nævnt i bogen. Det er for så vidt korrekt, men det er spredt rundt på de mange sider og ikke samlet til en klar analyse af problemet. Det svækker på dette og andre steder værket som politisk historieskrivning, at de mere samlede analyser ikke findes eller er svage i konturerne.

Her er resultatet, at vi ikke får et klart synspunkt frem på det anti-socialdemokratiske aspekt i den kommunistiske aktivitet og den effekt, det måtte have. F.eks. skriver forfatteren, at den kommunistiske taktik var tøjlet af hensyn til arbejderklassens enhed. Han finder, at de kommunistiske udtalelser »vidner både om konsekvensen i den kommunistiske praktik og om en stærk vilje til at bøje sig loyalt under den øjeblikkelige opgave at bekæmpe tyskerne med et maksimum af kræfter og energi – en holdning der prægede partiledelsen krigen ud« (II, s. 248).

Men samtidig, skriver han, måtte kommunisterne naturligvis se augustoprøret som del af den sociale frigørelsesproces, fordi den økonomiske og sociale kamp var »uadskilleligt forbunden«. Og så konkluderer han: Kommunisterne ville ikke revolution i august 1943. Hertil stred tanken for afgørende »med enhedsfrontens bærende idé, den strategi, der indtil den store Alliances sammenbrud efter 1945 dikterede ikke blot det danske, men også de langt mægtigere, vesteuropæiske kommunistpartiers politiske linie, og gav dem en systembevarende og reformistisk kurs« (II, s. 250).

Det er ikke helt let af dette at sammenstykke en rimeligt klar beskri-

velse af den kommunistiske politik og taktik. Ville den presse på det etablerede faglige system, eller var den systembevarende?

Skildringen, som altså skal stykkes sammen, går som nævnt forbi det centrale i situationen. Når kommunisterne støttede sig til og fremmede den direkte aktion, kom de uundgåeligt til at ramme socialdemokratiet og fagbevægelsen på det aller mest sårbare punkt: deres greb om organisationsapparatet. For så vidt er motiverne ligegyldige; effekten er det afgørende, og den linie må trækkes meget kraftigt op, hvis man vil forstå, hvad der foregik politisk. Denne linie fortsætter fremad hen over den 29. august. Kirchhoff har gjort en del ud af at drøfte begreberne »kollaboration« og »samarbejdspolitik«, og alligevel har han ikke derved skabt klarhed. Det skal uddybes nedenfor, men i hvert fald er spørgsmålet om, hvad han lægger i begrebet »samarbejdspolitik« også af betydning i relation til DKP's politik og socialdemokratiet.

Her sigtes til, at han bl.a. tager det berygtede cirkulære af 2. sept. 1943, det, der blev så politisk dyrt for Alsing Andersen, som udtryk for, at politikerne ikke ville bryde med »kollaborationen« (II, s. 481). Det er efter min mening både rigtigt og forkert. Politikernes – også de socialdemokratiske politikeres handlings- og holdningsmønster i august 1943 er ganske kompliceret, men den direkte forhandlingspolitik opgav de dog. Man skal i den forbindelse lægge mærke til Vilh. Buhls bemærkning: »Hva' faen er det du går og roder sammen« til Bramsnæs, der var optaget af at få en ny regering dannet (II, s. 482). Men det betød ikke, at politikerne var til sinds at give deres magtpositioner fra sig og abdicere fra fortsat indflydelse på udviklingen. Det kan man godt kalde fortsat »kollaboration«, men det er i så fald kun udtryk for, at terminologien er upræcis, og det giver slet ikke en adækvat beskrivelse af kernen i politikernes holdning.

Ville socialdemokratiske politikere ikke opgive deres indflydelse, måtte de for alt i verden fastholde magten i det organisationsapparat, der var basis for deres indflydelse. Denne position var endnu mere truet *efter* 29. august, fordi samarbejdspolitikken med regering og rigsdag var borte som skjold for og sikring af socialdemokratisk indflydelse. Apparatet lå åbent for angreb, som man vidste ville komme. Samtidig med, at man – som Kirchhoff sikkert med rette fremhæver – i høj grad var optaget af at forberede sig på at have indflydelse på den situation, der ville opstå ved krigens slutning.

Derfor følte man sig nødt til med lige så stærke og om muligt stærkere udtryk end tidligere at dæmme op for angrebene på organisationerne –

også selv om, eller måske snarere *fordi* andre led i samarbejdspolitikken måtte opgives. Der går her en lige linie frem til situationen mellem de to arbejderpartier i befrielsessommeren. Her er der ikke et kvalitativt skel den 29. august. Man kan godt kalde dette at fortsætte kollaborationen, men så er ordet kollaboration i denne sammenhæng så løst, at det dækker selve vilkårene for at føre politik, og så får man ikke fat i det væsentlige: det, der rent samfundsmæssigt faktisk foregår.

Indvendingen mod fremstillingen går altså på, at forfatteren på en række punkter, der er væsentlige for den politiske analyse, bliver uskarp og vel egentlig lidt naiv. Elementerne er der, men de bringes ikke sammen, og af og til præsenteres de med en kommenterende undren over, hvad der foregår. F.eks. præsenteres de mange overvejelser og anstrengelser for at finde former til at holde samfundsfunktionerne i gang efter 29. august, uden at den rationelle politik bagved for alvor analyseres.

Erik Stig Jørgensen karakteriserede i sin tid i sin anmeldelse af Jørgen Hæstrups »... Til landets bedste« værkets fremtillingsform sådan: »Helle-re end at ville spidde sandheden på en enkelt sentens, der kun ufuldkomment afspejler nuancerne, søger dr. Hæstrup at indkredse den ved omformuleringer af samme tankegang«. (HT 12. rk., III, 233, 1968). Det er en teknik, der nok kan have adskilligt for sig, når nuancerne og det usikre skal fremhæves. Men den rummer også åbenbare risici for uklarhed.

I et vist omfang kan man anlægge en tilsvarende betragtning på, hvad Kirchhoffs fremstillingsteknik kan føre til. Han er så udpræget en fortællende historiker med sans for personer og situationer. Han har også erhvervet forståelse for, at den fortællende historiker har brug for synspunkter, for udvalgs- og ophængspunkter for sin fremstilling, og han giver langs ad sted løbende kommentarer enten direkte eller med skæve smil og sproglig ironi. Men risikoen er, at det fortællende forløb splitter sammenhængen i kommentarer, og derved gives der ikke læseren mulighed for at få en klar stillingtagen fra forfatteren til problemet.

En anden af Hans Kirchhoffs metodiske bemærkninger giver anledning til yderligere at understrege, hvordan ytring og situation altid må ses i sammenhæng. Han gør med rette opmærksom på, at dr. Bests indberetninger i højeste grad skal benyttes som »levninger«, at de er stærkt betingede af, hvad den rigsbefuldmægtigede fandt det opportunt at melde til Berlin. Indberetninger og andre akter, også tjenstlige akter, skal nøje sættes i forbindelse med deres ophavssituation.

Dette gode metodiske princip får betydning ved vurderingen af en af forfatterens hypoteser, nemlig påstanden om, at Hitler bevidst plantede en dobbelthed i den danske besættelsespolitik ved at give v. Hanneken og

Best modstridende instruktioner (I, s. 47f). Hypotesen står og falder jo dels med instruktionernes indhold dels med hensigten bag dem.

Det første problem er naturligvis, at Hitlers ord ikke er overleveret direkte. De er genspejlet og for v. Hanneken-instruksens vedkommende i en højst krøllet overlevering. Vi har nemlig Hitlers ordre om den hårde hånd, sådan som de tyske diplomater i København skræmt refererede til Berlin, efter at generalen havde larmet op i gesandtskabet om den kurs, han nu ville gennemføre. Burde der ikke her have været taget højde for, hvad v. Hanneken ville opnå den dag i gesandtskabet, og hvordan han følgelig bestyrede sit informationsmonopol?

På samme måde er Bests instruktion stærkt præget af de diplomatiske kanaler, der havde forberedt den, og som efter førerkonferencen sammenfattede den. Tilmed var gassen på det tidspunkt gået af ballonen og af Hitler, der havde andet at tænke på. Det skal også med, når man går ud fra, at han bevidst plantede dualismen for at dele og herske.

Det er en enklere slutning, at Hitler brugte de stærke ord, da situationen var frisk, og da han – det er det vigtigste – talte med den brøsigte soldat om værnemagtens forhold og ære. Han fulgte uden større overvejelse diplomaterne og deres oplæg, da de var hos ham for at få krisen afblæst.

Men spændingen blev jo en realitet, og blader man 60-70 sider længere frem i bogen, kan det ses, at man i OKW måtte befatte sig med spørgsmålet i marts 1943 (I, s. 116f). Keitel noterede da, at der heller ikke skulle være samklang mellem førerens instruks om skarp optræden og den linie, dr. Best fulgte. For sådan vil føreren det! Men er det, fordi føreren ville det fra begyndelsen, eller fordi det nu passede ham meget godt, at situationen var, som den var?

Hertil skal så føjes, at resultatet blev en ordre fra Keitel til v. Hanneken om fremtidig at holde sig alene til krigsministeriet og de militære ressorts. Forhandlinger med den danske regering var den rigsbefuldmægtigedes sag. Under drøftelsen i januar 1943 af den danske hærs eventuelle opløsning havde Hanneken også holdt sig helt bag Best, hvad de *politiske* aspekter angik, og Keitel ville ikke have politiske forviklinger i Danmark på dette tidspunkt. Hanneken erklærede at måtte bøje sig for førerordren til Best (I, s. 122). Det fører frem til, at man fuldt så godt kan se dobbelt-heden ikke så meget som en sindrig vej til at dele og herske, men som en understregning af, at der i praksis var forskel på, hvordan værnemagtens problemer skulle håndteres, og hvordan de politiske problemer skulle tackles. De hang naturligvis sammen, og det måtte komme til alvorlige spændinger, som det nøje er eftervist i bogen. Men det kan lige så godt

føres tilbage til det tyske beslutningssystemes manglende evne til at skabe en samlet løsning og lægge en samlet politik på tværs af de militære og civile ressortgrænser, som det kan føres tilbage til en påstand om Hitlers vel beregnede etablering af en dobbelthet. I det hele taget er forfatteren hurtig til – også hvor grundlaget er spinkelt – at antage en konsekvent planlægning i den tyske politik over for Danmark. F.eks. går han ud fra, at der lå en dyb, taktisk hensigt bag, at Berlin var tavs så længe i efteråret 1942. »Nyhedsspærringen havde virket efter hensigten« (I, s. 56f). Men man ser ikke, hvad denne hensigt dokumenteres med andet end effekten i Danmark.

De her anførte hypoteser er muligvis ikke sikrere end bogens, men det må hævdes, at de er lige så gode. Det understreger, hvor forsigtig man må være, når materialet har den karakter af situationsbestemthed, som forfatteren selv har fremhævet. Det understreger også, at den kronologiske fremadskridende fortælling kan gøre det analytiske element i afhandlingen uskarp i kanterne.

Formentlig er det i erkendelse heraf, at Kirchhoff punktvis har indført afsnit, hvor han direkte meddeler, at han vil analysere fænomenerne i lys af samfundsvidenskabelig teori. Det er navnlig kapitel 10 i bind II, »Augustoprørets anatomi«, det drejer sig om. Her har forfatteren med udgangspunkt i Neil J. Smelsers model for kollektiv adfærd villet foretage en sammenfattende analyse af sine empiriske resultater fra strejkeundersøgelsen. Han gør det ud fra den opfattelse, han andet sted i bogen giver udtryk for, nemlig at historikeren »næppe tør afskære sig fra de analyser og arbejdshypoteser der er nedlagt i samfundsforskerens modeller, når det gælder at finde nye sammenhænge og stille spørgsmål til kilderne som materialet ikke selv stiller« (II, s. 201).

Det er undertegnede ganske enig i, men tør nok mene, at Kirchhoff dermed er havnet midt i det svære problem, der ligger i dels at give den kronologisk organiserede fremstilling en analytisk dimension, dels i at udnytte teorierne efter deres indhold.

Sandt at sige følger anvendelsen af Smelsers teori ikke væsentligt til fremstillingen. Derfor skal vi heller ikke gå ind på en nærmere drøftelse af dette problem ud over på den givne foranledning reflektere lidt over, hvorfor en fremstilling som Kirchhoffs altid vil være svær at bringe i forbindelse med en teori som Smelsers.

Først lidt om Smelsers teori. Det er en af flere teorier, som er udviklet til at forklare, hvordan opstande eller voldelige ændringer af samfundstilstandene udvikler sig. Hans og andres teorier herom oplever i øvrigt for tiden en renæssance, fordi netop dette emneområde af forståelige årsager

føles aktuelt. Væsentligt for os er det, at der i Smelsers tilfælde er tale om en egentlig samfundsvidenskabelig model, som prætenderer at give en bindende forklaring på, hvordan sådanne revolutioner udvikler sig.

Det betyder, at de determinanter, han arbejder med, og som citeres af Kirchhoff, *skal* forekomme og på den måde, Smelser foreskriver det, i et gensidigt afhængighedsforhold. Man skulle så kunne forudsige et revolutionært forløb eller forklare grundene til, at en udvikling ikke endte med oprør. Det ville forudsætte en meget entydig fastlæggelse af de enkelte determinanter, som givetvis i praksis vil være særdeles vanskelig – om overhovedet mulig.

På denne rigoristiske måde anvender Kirchhoff ikke modellen, og det gør heller ikke den anden danske historiker, der har brugt den, Jens Chr. Manniche, i sin undersøgelse af Jødeurolighederne i Odense 1819 (Historie 1974, 1ff). Manniche konkluderer, at han har brugt teorien som et »heuristisk hjælpemiddel, der skærper vores opmærksomhed over for de forhold, der kan have haft betydning i den aktuelle sammenhæng«.

Havde han kendt udtrykket, havde han nok talt om et »analyseskema« i den mening, bl.a. Gunnar Sjöblom har lagt i det. D.v.s. et katalog over faktorer, der i en vis kombination antages at have betydning for den udvikling, man analyserer, uden at man har taget stilling til, hvordan sammenhængen mellem dem er beskaffen. Det svarer vel også til, hvad Kirchhoff siger om at opfatte Smelsers model som et *analytisk hjælpemiddel* (II, s. 201). På den måde har han ganske løst anvendt Smelsers determinanter og navnlig koncentreret sig om nogle udvalgte af dem. Alene det er jo et brud på selve modellen.

Man kan derfor egentlig ikke sige, at Kirchhoff har brugt Smelsers model, selv om han påstår noget sådant. Han har taget nogle elementer af den og brugt dem til at strukturere eller snarere disponere nogle af sine erfaringer samt yderligere noget empirisk stof, som han vil have meddelt fra strejkeundersøgelsen. En anvendelse af modellen i sig selv ville have forudsat, at han havde stillet helt andre, præcise spørgsmål og søgt dem besvaret, som f.eks.: var det et »fjendtligt masseudbrud« i Smelsers forstand? Hvorfor kom der sådanne udbrud i Danmark sommeren 1943 og ikke i andre besatte europæiske lande, hvor nogle af determinanterne også var til stede? Hvad var altså det specifikke ved den danske situation? Hvordan forholder strejkerne i 1943 sig til folkestrejkerne året efter? Hvordan forholder besættelsestidens strejker sig til nutidens »vilde« strejker? – Vil man foretage en sådan komparation, og man vil håbe, det vil blive gjort, for det er særdeles relevant, så får man brug for en vel defineret model.

Det har Kirchhoff ikke haft, hverken her eller i analysen af det partitaktiske spil, hvor han kort strejfer Gunnar Sjöbloms analyseskema for partiets adfærd i et flerpartisystem (II, s. 353). Her nævner han, at analysen af Det konservative folkeparti har samlet sig om fire af Sjöbloms mål, og det giver ham mulighed for at afdække det konservative dilemma, der lå i, at partiets forskellige målsætninger trak hver sin vej. Men det viser også, at de samfundsvidenskabelige analyseskemaer kan være til nytte og præcisere analysen. Kirchhoff har haft betydeligt mere ud af Sjöblom end af Smelser, fordi analyseskemaet i Sjöbloms tilfælde har været grydefærdigt til ham.

Lignende praktisk nytte har han haft i sit arbejde med spørgsmålet om kommunikations- og opinionsproblematikken under strejkerne. Her har han lært forsigtighed m.h.t. de lette konklusioner om påvirkning via den legale og den illegale presse, og det må anses for et godt greb, at han har fulgt professor Niels Thomsens forslag om hos telefonselskaberne at eftersøge mål for telefontrafikken i strejkeperioden. Herved får man et tydeligt memento om ikke at glemme den enorme rolle, den personlige kommunikation spiller (II, s. 217 ff) ved siden af medierne.

Nu er det et åbent spørgsmål, hvordan en fremstilling som Kirchhoffs kan bringes i samklang med et samfundsvidenskabeligt teoriapparat, dens anlæg taget i betragtning. Forfatteren har – og heri ligger i og for sig ikke en kritik – været optaget af at splitte forløbene op, at give nærbilleder af personer og situationer, at fremdrage personlige og lokale afvigelser, at tegne »ansigter i mængden«, som han selv skriver. Men ansigterne i mængden og enkeltteksemplerne, som er væsentlige i Kirchhoffs begrundelsesteknik, er for så vidt uvæsentlige i en teoretisk sammenhæng. Det giver vanskeligheder ved at nå en tilfredsstillende kombination af de to forskellige aspekter.

Desuden har dette noget at gøre med værkets genesis. Når de teoretisk begrundede dele af analysen kan siges at have en løs tilknytning til det øvrige, skyldes det sikkert, at de er kommet til efterhånden, som forfatteren er stødt på dem. Afhandlingen ser ikke ud til at være født med samfundsvidenskabelige gener. Og så er det ikke let at sikre præget alene gennem opvæksten, selv om denne er lang, eller måske netop derfor. En forudsætning for en virkelig frugtbar kombination er, at afhandlingen anlægges på at udnytte samfundsvidenskabelige teori-elementer. Ellers kan det – i yderste tilfælde – blive rene selvfølgeligheder, der kommer ud af det.

Afhandlingen har et par eksempler på dette. Der skal ikke megen fantasi til at tænke sig, at når en ophidset mængde ikke mere tør slå på

værnemagtssoldaterne, fordi de nu skyder, så udfolder den sig mod mindre risikable mål, butiksruder og tyskerhåndlangeres lejligheder. Det behøver man ikke en henvisning til den sociologiske litteratur for at finde ud af (II, s. 239). Kirchhoffs mange henvisninger på dette punkt til sociologisk og socialhistorisk litteratur siger egentlig ikke meget andet, end at han og de nævnte forskere beskæftiger sig med det samme.

Det er sådan set en skam, at bogens udnyttelse af den samfundsvidenskabelige forskning er så udvendig, og at den stort set holder sig til afsnittet med strejkeanalysen. Jeg har nævnt det enkeltstående punkt, hvor Kirchhoff viser, at Sjöbloms analyseskema kan give perspektiv i analysen af de konservative politikeres dilemma. Det viser, at han ville være nået dybere med sine politiske analyser, hvis han i hele anlægget af sin fremstilling havde brugt et mere politisk orienteret perspektiv og eventuelt havde støttet sig mere på de muligheder for en systematisk analyse, politologien byder på.

Han ville da formentlig have spurgt mere systematisk efter informationsmuligheder og informationsniveau hos beslutningstagerne, og det ville – for bare at tage et enkelt eksempel – have givet ham forklaringen på, at udenrigsministeriets folk den 4. november ved telegramkrisens afblæsning var mere positive (I, s. 55) i deres vurderinger end politikerne. I udenrigsministeriet sad man tættere ved informationerne, og det gav naturligvis politisk indflydelse. Det er ikke bare, når embedsmændene, som i det tilfælde Kirchhoff refererer fra samme tidspunkt, direkte gennem P. Munch, virker ind på rigsdagen, at de øver politisk indflydelse (I, s. 76).

Embedsmændenes politiske indflydelse er betydeligt mere omfattende. Grænsen mellem administration og politik er særdeles flydende, og det ser sommetider ud til, at forfatteren arbejder ud fra nogle lidt snævre og traditionelle forestillinger om, hvordan tingene fungerer i det politiske system. F.eks. er det da en selvfølgelig ting, at departementscheferne efter 29. august søgte politisk dækning, ligesom de på andre måder søgte den nødvendige legitimation for deres beslutninger, så de blev andet end slag i luften.

Hvad man derfor i nogen grad savner i bogen er en mere systematisk gennemtænkning af vilkårene for at træffe politiske beslutninger i det daværende politiske system, en overvejelse af den politikerrolle, der nu ret implicit indgår i Kirchhoffs bedømmelse af politikerne, kort sagt en mere konsekvent formuleret referenceramme for værkets politiske vurderinger. Og frem for alt en referenceramme, bygget på mere rationelle kriterier end en mangel på sympati med samarbejdspolitikken.

Formentlig ville der så også være gået lidt skår i forfatterens glæde over at have lanceret begrebet »kollaboration« som en bedre term end »samarbejdspolitik« og »forhandlingspolitik«. Dette terminologiske problem har at gøre med hans eget engagement i perioden. Han vil have et neutralt ord, som går uden om den udvanding af forskellen mellem modstand og samarbejde, som han mener, de danske ord er brugt til. Men så er det nu ikke særlig hensigtsmæssigt at bruge et andet, mindst lige så belastet ord. Den afhandling af Hans Lemberg, som Kirchhoff tager sit udgangspunkt i, understreger jo netop den nye betydning, 2. verdenskrig har givet ordene kollaboration og kollaboratør. Nudansk ordbog sætter det lig med quisling.

Man kan være enig med Kirchhoff i, at det er rimeligt at gøre hele spørgsmålet om modstand contra samarbejde til genstand for en nøjere overvejelse. Der kan også være brug for at sætte spørgsmålstegn ved tendensen til at skabe consensus mellem modstandslinien og forhandlingspolitikken i opfattelsen af besættelsesårenes politik. Men det er udtryk for en alvorlig misforståelse af sprogets funktion at ville gøre det ved at sætte et andet belastet ord ind. Det giver ikke neutralisering.

Ord er sociale størrelser, og de lader sig ikke besværges i en videnskabelig afhandling. Kirchhoff gennemfører bestemt heller ikke selv en klar, distinktiv brug af de 3 ord i sin afhandling. Det lader sig sikkert heller ikke gøre.

Ordene samarbejdspolitik, forhandlingspolitik og kollaboration bruges mellem hinanden på en måde, der ikke giver læseren klare fornemmelser af, hvorfor ordet kollaboration med alle dets bitoner skal indføres ved siden af de allerede eksisterende ord.

Det havde været videnskabeligt mere givende at tage udgangspunkt i det ordfelt, hvori ordet kollaboration og de øvrige nævnte ord står. Det gør jo netop Lemberg, og man kan ikke frigøre sig for den tanke, at Kirchhoff her som ved sit møde med samfundsvidenskaberne blot i forbifarten har snuppet nogle overvejelser, som let kunne associeres med hans løbende fremstilling og opgøret med consensus-tænkningen, uden at sætte sig ind i baggrunden i den disciplin, her filologien, som han låner fra.

Ved at tage udgangspunkt i ordfeltet, som er et vel defineret fænomen i sprogvidenskaben, ville han have kunnet afdække, hvad ordene er brugt til, og hvad de faktisk dækker i henhold til den undersøgelse, han nu har gennemført. På den måde havde han haft en mulighed for at påvirke vor brug af ordene.

Kollaboration eller forhandlingspolitik er en politisk proces med mange facetter, og det er ved *bekrivelsen* af dem, ikke med en blot og bar

etikettering, at processen kan forstås. Skal den udvandede consensus-opfattelse af modstand og forhandling trænges tilbage, sker det kun ved at analysere processen og dens moralske implikationer. Det er til syvende og sidst dem, der er afgørende, og de er samfundsbestemte, politiske størrelser. Det er dem, og ikke ordene – højst ordenes anvendelse – der har vor interesse.

Man havde yderligere ad denne vej kunnet få et aspekt ind i ordfeltet, som nu mangler. Forhandlingspolitikken skal efter min mening også ses som et fænomen, der generelt – altså også bortset fra besættelsessituationen – har med småstatens tilpasning til den eller de nærmest dominerende stormagter at gøre. Danske politikere havde fået ganske stor færdighed i at vurdere denne side af småstatspolitikken og dens konsekvenser i mellemkrigstiden, og efterkrigstiden har vel også lært os meget om det.

I den forbindelse er det interessant, at det ikke bare er Scavenius, der fremfører sin bekendte tese om Danmarks evige afhængighed af den magt, der har indflydelse i Nordtyskland. Det er, synes jeg, væsentligt, at Buhl kan citeres for nøjagtig det samme som begrundelse for at holde tingene gående uden at slå for meget i stykker. Jeg tænker på hans samtale med Gunnar Larsen i juni 1942 (P.K. IV, 183).

Buhl regnede da ikke med, at den daværende regering og rigsdag ville komme til at ordne forholdene efter en eventuel tysk sejr. Helt nye situationer kunne imidlertid opstå, og også af den grund skulle man ikke slå for meget i stykker. »... hvordan den nuværende krig end forløb, så ville Tyskland dog blive liggende dér, hvor det lå, og Danmark, hvor Danmark lå, således at vi skulle leve videre side om side, hvorfor det var af den største betydning, at man ikke fik fremkaldt et tyskerhad som f.eks. det norske, der kunne gøre ubodelig skade generationer igennem; statsministeren«, skriver Gunnar Larsen, »regnede nemlig med som givet, at hvis det skulle lykkes England at slå Tyskland ned, så ville det dog kun være et vist åremål, inden Tyskland atter var en stærk stormagt; anderledes kunne det nu efter hans mening ikke være«.

Dette aspekt i samarbejdspolitikken, som jo ikke uden videre har at gøre med, at politikerne først og fremmest ville opretholde deres egne snævre magtpositioner, men nok med at de interesserede sig for grundvilkårene for politisk handling, skal også med ind i definitionen af samarbejdet, enten man så kalder det kollaboration eller ej. Det opnår man ikke ved blot at lade et nyt ord repræsentere det overordnede begreb for samarbejde med tyskerne.

I 1969 var Hans Kirchhoff så sagtmødig eller large – hvad ved man – ikke at ville forvise ordet »folkestrejke« fra vort vokabularium, selv om

han overbevisende havde påvist, at der netop ikke var tale om folkestrejker i Esbjerg og Hjørring 1943 (Historie, 1969, 223 f). Det ville formentlig være frugtesløst, skrev han dengang. I stedet opfordrede han indirekte til ikke at bruge ordet kritikløst. Man kunne have ønsket, at han havde behandlet ordene forhandlingspolitik/samarbejdspolitik lige så kulant.

Hans holdning på dette punkt har at gøre med, at han i et vist omfang er fanget i sit eget engagement, som han bekender det i indledningen. Han skriver, at hans personlige mening er »den, at kollaborationen i 1943 havde overlevet sig selv«, og han afviser »kollaborationens *sacro egoismo* og dens stadig mere udtalte forsvar for bestemte politiske interesser, og for et bestemt politisk system«. Det vil sige, at Kirchhoff sætter lighedstegn mellem politikernes ønske om at sikre egne positioner og egen handlefrihed og et ønske om at bevare magten for magtens skyld. Det sidste indgår også i politisk handling, men det er ikke det bedste udgangspunkt, når man – som Kirchhoff også vil – prøver at forstå de danske politikeres adfærd ud fra deres egen opfattelse og målsætning.

Det er allerede søgt vist, hvordan denne perspektivering påvirker Kirchhoffs skildring af forholdet mellem DKP og socialdemokratiet. Men der findes i og for sig eksempler på det overalt i hans gennemgang af den politiske udvikling. De politiske vilkår ses i et alt for snævert perspektiv, som fortegner billedet. Det kan vises i bogens analyse af de konservative, som Kirchhoff selv finder det vanskeligt at komme til rette med. Formentlig fordi han har en fornemmelse af, at de konservative er tættest på at fornægte politiker-egoismen, og så gør de det ikke alligevel. Det kan han tilsyneladende ikke rigtig tilgive dem.

Jeg tror nu, man når længere i denne analyse, når man ikke sender alt for bidske sideblikke til dette, at politikere altid i deres handlinger også indkalkulerer ønsket om, at de ikke uoverlagt ødelægger det system, der er forudsætningen for deres indflydelse. Det gælder for alle normalt fungerende politiske aktører, hvadenten deres indflydelse baseres på et parlamentarisk system, på økonomisk magt, på en modstandsbevægelse, eller hvad der nu kan være tale om. I analysen gør man klogt i at gå ud fra denne realitet og se neutralt på den, hvis analysen skal have nogen som helst praktisk nytte.

Kirchhoff citerer et sted P. Munch for bemærkningen, at kongehuset altid har haft en flair for dynastiets opretholdelse. Det er næppe helt ved siden af at sige, at den gode politiker oftest kendes på sin flair for, hvad der opretholder hans politik. Og det er ikke bare folkestemningen, som han tolker den, men også det system, der sikrer hans handlemuligheder.

For de konservative er det jo desuden klart, at der var et flertal, som

ikke ønskede at gå imod Scavenius for enhver pris. Det er den kontante baggrund for de konservatives beslutninger. Men heller ikke det efterhånden voksende mindretal, der ønskede en mere profileret politik, ville jo uden videre de konsekvenser af et brud, som hed »norske tilstande« i tidens sprog. Det mente de ikke, der var tilslutning til i befolkningen, og deri havde de sikkert ret. Men de ville heller ikke et brud med det politiske system, de fungerede i, og det er det centrale punkt. Man skal lægge mærke til, at Aksel Møller klart ønskede, at signalet til brud skulle gives af de politiske ledere. Det måtte ikke komme fra masserne.

Der er også grund til at tro, at Aksel Møller var med til at lægge pres på KU, der jo var under broderen Pouls ledelse, da ungdomsorganisationen, efter at der var indgået forlig om Scavenius-regeringen i november 1942, fortsatte med at undsige Scavenius. Nok havde Aksel Møller, som Kirchhoff siger, været blandt nej-sigerne, men han var ikke interesseret i at presse et brud ukontrolleret igennem. Man skal sikkert lægge godt mærke til hans bemærkning, at havde gruppen ikke i første omgang stemt mod Scavenius, kunne han ikke have været med. Derved havde de konservative jo dels fået et nationalt alibi, dels undgået at tvinge et brud igennem. Da Poul Meyer, som det nævnes i bogen, forlod partiet i protest efter afstemningen i KU's formandsmøde 14/11 42, sagde Poul Sørensen til ham: Du hører jo hjemme ovre hos disse sabotører (notat, stillet til anmelderens rådighed).

Hensigten med denne udredning er at fastslå, at også for de konservative – både de nationalt profilerede og de mere forsigtige – var det en overordnet præmis at fastholde initiativet hos politikerne. De ville ikke bryde det system ned, som var selve forudsætningen for deres indflydelse. Man skal lægge mærke til, at Ole Bjørn Kraft erklærede, at partiets hensigt var at vælte Scavenius i en sammenbrudssituation. Men heller ikke før.

Initiativet skulle også ud fra Krafts optik fastholdes på rigsdagsplan, og et brud skulle først tages, når det var sikkert, at det ikke betød afgørende ændringer i forholdene i landet. Systemet skulle helst holdes intakt og derefter legitimeres med nyvalg. Derfor den megen tale om, at klokken var fem minutter i tolv, for først kl. 12 skulle bruddet tages.

I sin Ollerup-tale den 7. august 1943, midt under den spændte deportationskrise, fremsatte jo Ole Bjørn Kraft tanken om en parlamentarisk regering. Han talte om, at rigsdagen, som var valgt den 23. marts, ville »få store opgaver at løse i tiden op til krigens afslutning og med overgangen fra krig til fred«. Skal vi sige, at det er fra nogle minutter før til et stykke efter kl. 12, for at blive i sproget?

Og så fortsatte han: »Med en national, parlamentarisk regering, med bred rod i det danske folk, i spidsen, en regering, som folket kan vise uindskrænket tillid, skal vi til den tid med en politik, der har ret og rimelighed som et løseord, overvinde de store vanskeligheder, der venter os« (II, s. 299).

Nøgleordene er her *til den tid*. De betyder, at Kraft tager et forsigtigt forbehold og begrænser rækkevidden af sine krav. De konservative satte i august 43 aldrig fuld styrke bag ønsket om et regeringsskifte. De havde brug for at have været tidligt nok ude med kravet, men det er ikke det samme, som at de ønskede det gennemført med det samme. Desuden gav det dem pressionsmuligheder over for de andre partier, og det var nok også et mål.

Pressionen udnyttedes, som det fremhæves i bogen, i tovtrækkeriet om ro- og orden-erklæringen den 20. august. Dog er forfatterens tolkning af enkelthederne i de gennemførte ændringer lidt vidtdrevne. F.eks. kan det være vanskeligt at se, at der er tale om en udvanding, når det hedder, at

»Det *er*¹ de lovlige myndigheder og de ansvarlige ledere, der *må* foretage de skridt, som *er* nødvendige til beskyttelse af danske interesser«.

I stedet for:

»Det *må være* de lovlige myndigheder og de ansvarlige ledes opgaver at foretage de skridt, som *måtte være nødvendige* til varetagelse af de danske interesser« (II, s. 344).

Skal det være, kan det lige så godt tolkes som en sproglig skærpelse. I øvrigt lod jo også de konservative sig presse. Under forhandlingerne blev Kraft to gange taget under behandling af P. Munch i enrum og gav sig. I parantes bemærket er det en af afhandlingens mange fortjenester, at den fremdrager P. Munch som den politiske lods i de vanskelige situationer. Men det væsentlige er, at Kraft gav sig, uden at man behøvede at bruge kongemagten mod dem, som Buhl havde gjort det i november 1942. P. Munch var ellers parat til det. Formentlig er det denne vigen, Kirchhoff ikke kan lide, ud fra den ovenfor citerede grundholdning.

Det er denne holdning hos forfatteren, vi diskuterer, nok så meget som selve fremstillingen af de konservatives adfærd. Alle elementerne findes spredt rundt i bogen, men analysen bygger inderst inde på forfatterens opfattelse af, hvad de konservative burde have gjort. Her overfor skal stilles den påstand, at det er mere frugtbart at se på, hvad de konservati-

---

1) Fremhævelserne er anmelderens.

ve faktisk gjorde og hvorfor. Det giver i hvert fald et bedre indtryk af vilkårene for politisk handling og desuden også en dybere forståelse af dem.

Dermed er vi tilbage ved det, der må blive hovedkarakteristikken af bogen. Den har sin styrke i det fortællende, skildringen af det detaljerede forløb med begivenheder og personer i centrum. Detaljerne er mange, også for mange. Vi når jo helt ned til at registrere en enkelt rudeknusning i Tarm, en klipning i Arnborg og et par episoder i Kjellerup (II, 166 f med note 5). Enkelthederne kan hindre overblikket – i hvert fald for læseren – og hele den omstændelige dokumentation af strejkerne kunne godt have været undværet til fordel for et uddrag af de principielle og generelle erfaringer, der har relevans for analysen af strejkernes virkning i den politiske sammenhæng. Kirchhoff har skrevet flere bøger i én, løst for mange opgaver på en gang til, at værket kan fremtræde tilstrækkelig helstøbt. Den narrative form har i lidt for udpræget grad fået lov til at løbe frit.

Det løse i de politiske analyser skyldes imidlertid også, at Kirchhoff, som han selv bekender, ikke kan lide politikernes tendens til at lade indenrigspolitiske og navnlig partitaktiske overvejelser indgå med så stor vægt i deres kalkuler. Men bogen er jo én løbende eftervisning af, at sådan forholder det sig. For alle partierne. Og for dem alle gjaldt det om at opretholde det parlamentariske apparat og det organisationssystem, som var forudsætningen for, at de kunne udøve deres indflydelse. De ønskede denne politiske infra-struktur opretholdt helt til krigens slutning, hvor de ønskede at kunne influere på tingene. Enten man kan lide det eller ej, er det ud fra dette, man må analysere fænomenerne. I øvrigt lykkedes det dem jo også at fastholde dette mål, og gik man frihedsrådets adfærd efter, ville man også der finde taktiske hensyn. Naturligvis.

I indledningen skriver forfatteren, at han naturligvis godt ved, hvordan han nu ville have skrevet bogen. Han ville have samlet kræfterne om partisystemet, administrationen, organisationerne og næringslivet og deres reaktionsmønstre over for besættelsen (I, s. 18). Det er nok netop der, man føler manglerne i den ellers så righoldige bog.

Besættelsestiden er efterhånden en tæt udforsket periode. Bog på bog har lagt stof frem for os, så vi nu kan skimte linier og begynde at uddrage viden om mange af det danske samfunds funktioner både i en krisesituation og i henseende til det, vi med forsigtighed kalder »normale« situationer. Karakteristisk nok opviser også de seneste år udviklingstendenser, som ægger til sammenligning med det tema, Kirchhoff har taget op, men som han af gode grunde har måttet lade ligge.

Den seneste periodes mange forskellige tegn i samfundet på pres på de etablerede former for politisk meningsdannelse og politisk beslutning – strejker uden for de fagretslige rammer, græsrodsbevægelser, protestbevægelser, aktioner af forskellig art – er ved at åbne vore øjne for nye sider af det, Kirchhoffs bog handler om.

Den concensus, han henviser til og kritiserer, er ikke et barn af 70'erne. Tværtimod. Nu er vi godt på vej til at eftersøge forudsætningerne for det heterogene, modsætningsfyldte samfund, vi oplever i dag. Så går concensus-teoriens forudsætninger fløjten, og det er vel det, Hans Kirchhoff har haft en fornemmelse af og giver udtryk for flere steder i bogen. Besættelsestidens historie har stof til mange frugtbare sammenligninger.

Kirchhoffs arbejde er et særdeles væsentligt bidrag i hele denne sammenhæng, fordi det lægger yderligere en mængde stof frem, som kan ægges til tolkninger – også tolkninger, der afviger fra forfatterens egen, fordi de foretages med et andet udgangspunkt.

Ex auditorio opponerede folketingsformand K. B. Andersen i forbindelse med forsvaret af Hans Kirchhoffs afhandling. Her gengives hovedpunkterne af indlægget.

Når jeg i dag tillader mig at tage ordet her, har det flere årsager.

I en tid, hvor værdien af et historisk perspektiv, som helt nødvendigt til forståelsen af de nutidige begivenheder, ofte nedvurderes, vil jeg gerne her gentage min ofte fremførte værdsættelse af historieundervisningen og historieforskningen – og i dagens anledning – min stærke interesse for studierne af besættelsestiden. Det var en periode, hvis begivenheder – ikke mindst de politiske – jeg fulgte på ret nært hold.

Jeg skal ikke tage forsamlingens tid med at kommentere alle de elementer i augustbegivenhederne, der fylder afhandlingens 1184 sider, men begrænse mig til nogle få af dem, nemlig afhandlingens vurdering af

- 1) politikerne: folketing og regering,
- 2) afhandlingens omtale af kommunisterne,
- 3) omtalen af fagbevægelsen og endelig
- 4) den efter min mening for snævre omtale af begivenhederne omkring selve den 29. august 1943.

Troen på, at afhandlingen vil give politikerne, hvad jeg vil kalde en rimelig behandling, bringes i tvivl straks fra starten, hvor der gøres forsøg på at forklare, at ordet »kollaboration« kan anvendes værdifrit om forhandlingspolitikken – til trods for, at det erkendes (I, 11), at begrebet er »stærkt belastet«, og at (I, 12) begrebet »kollaboratør« reserveres til »værnemagere, tyskerpiger, Schalburgfolk etc.«

I en præsentation af doktorafhandlingen i Universitetsavisen nr. 16 fra september i år hedder det med forfatterens egne ord: »Det erkendes at overgangen mellem kollaboration og modstand var og er flydende men afhandlingen har alligevel fundet det frugtbart at fastholde begreberne som i sin kerne udtryk for to vidtforskellige reaktionsmønstre på besættelsessituationen«. Man får så trøste sig med forfatterens egen vurdering i note 2 til I, 133: »Mig bekendt har politologerne ikke beskæftiget sig systematisk med begrebet kollaboration«. Det må man så afvente.

Om forfatterens hovedsynspunkt (I, 15): at politikerne ikke ville brude det 29/8 1943, men at deres nej var fremtvunget af frygten for, at kommunisterne skulle erobre magten i landet, kan jeg kun sige, at jeg i besættelsestidens mange og hyppige samtaler med ledende politikere – jeg tænker bl.a. på folk fra forskellige partier som Aksel Møller, Jørgen Jørgensen, Knud Kristensen, Buhl, og først og fremmest H. C. Hansen, som jeg i besættelsestidens sidste år havde næsten daglig kontakt med – aldrig har hørt denne frygt fremført som et hensyn, der fremtvang nej'et den 29. august – men politikerne havde selvfølgelig nok en forståelig frygt for kaotiske tilstande efter krigen.

Når forfatteren har fået et andet indtryk, kan det måske skyldes, at interviewingen – som anført på side 29 – mere og mere samlede sig om »de illegale grupper og fagoppositionen, først og fremmest DKP«.

Sagt i denne sammenhæng er det også påfaldende, at forfatteren, der bygger på et væld af noter med henvisninger til kilder, når det drejer sig om beskrivelser af sabotager, demonstrationer, rudeknusninger, behandling af tyskerpiger m.m., i langt ringere omfang anvender kildehenvisninger, når det drejer sig om vurdering af politikerne, deres handlinger og motiver.

Nogle typiske eksempler:

a) Om hjemturen efter socialdemokratiske ledes samtale den 18. august 1943 med Best anføres (II, 323/324): »Sikkert kørte også de socialdemokratiske ledere tilbage til København i forvisningen om at samarbejdspolitikken måtte fortsætte, og at man i hvert fald i den rigsbefuld-mægtigede havde et af de vigtigste kort i kampen for status quo og mod de kommunistiske kræfter i landet«.

Det er muligvis »sikkert«, men kilden mangler.

b) Det samme gælder bemærkningen (II, 472): »Best havde formået at skabe sig tillid på Christiansborg, og vurderedes som et sikkert kort i politikernes bestræbelser på at føre kollaborationen igennem indtil krigens afslutning«.

c) Om samarbejdspolitikken siger forfatteren, igen uden kildeanvisning (II, 474): »Det skal indrømmes at kilderne flyder sparsomt, men der er intet fundet i det samtidige materiale der indicerer at nogen stemme med vægt indenfor Socialdemokratiet, Venstre eller de Radikale skulle have arbejdet henimod et brud«.

Dette står i klar modsætning til en række udtalelser fra 1940-43, hvoraf blot skal nævnes en særlig velkendt, nemlig den tale Hedtoft holdt på Socialdemokratiets hovedbestyrelsesmøde den 13. februar 1941, efter at

han var blevet tvunget af tyskerne til at gå som partiformand. I denne tale siger Hedtoft bl.a.: »Nu spørges der: Hvorlænge kan dette blive ved? Tyskerne har på næsten alle områder sveget og svigtet de løfter, de gav os den 9. april« ... »Er der ingen grænse, hvor vi siger stop og nej? Kan vi overfor vort parti, overfor landets befolkning, overfor vore nordiske brødrefolk, overfor vor egen samvittighed og historien blive ved med eftergivenesshed?« ... »Jeg forstår inderlig godt disse spørgsmål, jeg stiller dem hver dag til mig selv og tror at kunne sige, at langt de fleste af vore tillidsmænd i ministeriet, i partiledelsen, i rigsdagsgruppen og i fagbevægelsens ledelse ofte, vel daglig, har stillet dem til sig selv« ... Hedtoft fortsatte om den politiske linie: »Den må tilstræbe to ting: Et brud, som antagelig må komme, må helst tages samlet af de demokratiske partier, og alt må sættes ind på at hindre dannelsen af en nazistisk regering. En dansk nazistisk regering vil nemlig omgående acceptere told- og møntunion, helt og holdent indrangere os i det tyske livsrum, tvinge os ud af vor formelle neutrale stilling og gøre os til aksepartner. Dette er utvivlsomt også Tysklands principielle ønske og målet for deres bestræbelser her i landet«.

Hartvig Frisch giver i »Danmark besat og befriet« (I, 143) denne tale følgende kommentar med på vejen: »I disse ord finder man et klart udtryk for den specielle danske problematik, som først i 1943 på een og samme tid fik sin udløsning og sin afslutning i valgsejren om foråret og i det endelige brud om efteråret, efter at de danske nazister først var redet til døde. Denne sammenhæng mellem kompromisserne overfor Tyskland og bekæmpelsen af nazismen bør man stadig holde sig for øje for at forstå den indre danske politik«.

Hvor totalt det var lykkedes i 1943 at afværge enhver tale om nazistisk magtovertagelse, kommer til udtryk i afhandlingen, hvori det fastslås (I, 112), at det da også var »karakteristisk at der i august, da samarbejdspolitikken brød sammen, ikke engang rygtevis hørtes tale om en magtovertagelse ved DNSAP!«

d) Om valget i 1943 – hvor der nok kunne være grund til at sætte et spørgsmålstejn ved forfatterens opfattelse af forhistorien – siges det igen uden nærmere kilde (I, 202), at »resultatet blev fejret som en stor sejr for de socialdemokratiske farver«. Det er da sikkert det indtryk, f.eks. dagspressen har givet. Det var også en meget stor stemmefremgang, men var forfatteren gået bag om avisoverskrifterne, ville han sikkert også straks på valgnatten have mødt den realistiske, for ikke at sige pessimistiske tone, jeg mødte hos H. C. Hansen morgenen efter valget i en bemærk-

ning om, at det var en gevinst, man måtte regne med at aflevere igen ved det første valg efter befrielsen – et tidspunkt, som hverken han eller andre politikere, jeg kendte, troede var nært forestående.

e) I endnu en kildeløs vurdering siges det (I, 208): »Frygten for en bolschevisering af Europa måtte blive et meget stærkt argument for dem der ønskede samarbejdspolitikken opretholdt og så hen til kollaborationen som et væsentligt bolværk imod kommunismen«.

Dette er helt i strid med opfattelsen, som jeg erindrer den, og som jeg også finder basis for i en artikel (af den konservative Aksel Møller) fra det illegale Den danske Parole 9. marts 1945 – udsendt af Aksel Møller efter krigen. Efter en omtale af de russiske hæres fremstød og den ængstelse, det måske kunne give anledning til, skriver Aksel Møller: »Men ængstelsen er større end klogt er. Den frygtagtighed, som kendetegner vide danske kredses opfattelse af Sovjet-unionens politiske hensigter, er i høj grad et resultat af en meget målbevidst og meget dygtig tysk propaganda, hvis oprindelige mål var at få os til at bidrage til den tyske krigsmaskine, og hvis senere mål er at så en mistillidens sæd, som kan hindre os i at føre en rigtig efterkrigs politik«.

Det er jo ikke ligefrem udtryk for bolschevikfrygt.

Er det rigtigt, at politikerne først og fremmest ville ro og orden som et mål i sig selv? Som forfatteren udtrykker det (I, 83), var ro og orden »ikke foreneligt med modstandskamp og krig. Der var tværtimod tale om to strategier der bekæmpede hinanden«.

Nej, det var hverken »ro og orden« i sig selv eller (I, 138) et »velfærdssigte«, der bestemte politikerne til at søge at fastholde forhandlingspolitikken, så længe som det skete – men ønsket og håbet om at skåne landet for de ulykker, som netop 29. august førte med sig. Man kan have forskellige vurderinger af forhandlingspolitikken, men bør vel ikke miskende dens motiver, navnlig ikke uden rimelig dokumentation. Det må også erindres, at politikerne måtte være parat til at stå til ansvar efter krigen, for hvad de havde gjort eller ikke havde gjort, medens de anonyme kræfter bag sabotage- og demonstrationspolitikken ikke arbejdede under et lignende ansvar.

I forbindelse med omtalen af forhandlingspolitikken ville det også have været naturligt at pege på den vanskelighed for denne politik, der bestod i censurens snærende bånd for en fri debat i den legale presse. Forfatteren er flere steder inde på dette problem, men uden helt at gøre det klart, hvor vanskelig – for ikke at sige umulig opgave – det var for de folkevalgte politikere at argumentere klart i de legale medier. Dagen

efter besættelsen i 1940 skrev Nationaltidende i en ledende artikel: »Konge og regering har under indsigelse bøjet sig for Tysklands krav. Fra det øjeblik, dette skete, fordi det viste sig at være uafvendeligt, ophører den offentlige meningsytring, for hvilken dansk presse i dens forskellige afskygninger – siden stormagtskrigens udbrud i september f.å. ganske vist med begrænsning – hidtil har været organ. Samtidig indskrænkes pressens efterretningstjeneste, såvel den inden- som den udenlandske, til de meddelelser, som hidrører fra eller er godkendt af de kompetente myndigheder«.

Hvor vanskelige informationsvilkår politikerne havde som baggrund, giver forfatteren selv en række eksempler på:

a) I forbindelse med Odense-begivenhederne siges det om Ib Nørlunds ledelse af »Trods Alt« (II, 49), at »ham var det, der formulerede parolerne i de daglige lederartikler, og som i kraft af partiets pressemonopol – bladhusene lå døde hen i de dage, den danske radio var tavs, og den svenske og den engelske hinkede langt bagefter udviklingen – blev en af generalstrejkens betydeligste opinionsledere«.

b) I forbindelse med omtalen af begivenhederne i Randers og Horsens (II, 186): »Den 27. august opfordrede »Frit Danmark« århusianerne til at holde ud under henvisning til at modstanden var »landsomfattende«, og at store jyske byer som Fredericia, Vejle, Horsens og Randers generalstrejkede. Meddelelsen var ikke rigtig«.

c) Om BBC's udsendelser (II, 209): »En samlet vurdering af nyhedsstoffets »sandhedsværdi« tillader radioreferaterne ikke, men efter de fremdragne eksempler var unøjagtighederne mange«. Der var, siger forfatteren, tale om »en generel proportionsforvrængning, der tegnede august-dagene i grøllere farver end virkeligheden faktisk var«.

d) Om den svenske radio (II, 211): »den 24/8 brød begivenhedernes pres igennem med meddelelser om sabotage mod elværket i Århus, og undtagelsestilstand her og i Ålborg, Middelfart, Svendborg, Korsør og Odense – oplysninger der alle var forkerte«.

e) Om situationen generelt (II, 216): »I sommeren 1943 havde den illegale presse opnået et oplagstal, der gjorde den til en virkelig magtfaktor i nyhedsformidlingen, samtidig med at de skærpede censurkrav gav den et faktisk monopol på alle de nyheder, der virkelig optog og interesserede folk«.

Det var ikke lette vilkår for politikerne at arbejde under.

Hvad angår kommunisterne, som forfatteren tildeler hovedrollen i august-aktionerne landet over, er det efter mit skøn en væsentlig mangel

ved afhandlingen, at linien bagud til 1940 ikke er trukket klart op. Her mangler ganske det historiske perspektiv. Det er nemlig umuligt at forklare befolkningens holdning til såvel de folkevalgte politikere som til kommunisterne – og også at forstå politikernes tillid til deres egen mission og betydning – uden at erindre, hvad der skete i sommeren 1940, i den for dansk folkestyre farlige sommer.

Denne sommer, hvor Hitlers hære – med ryggen dækket i kraft af Stalin-Hitler-pagten – i lyn tempo underlagde sig det meste af Europa, var der virkelig fare for opløsning i det danske folkestyre. Der herskede rådvildhed og rådløshed, bl.a. på grund af usikkerheden om, hvad der egentlig var foregået i dagene omkring den 9. april. Hertil kom, at mange kræfter arbejdede sammen om at svække folkestyret og så mistillid til politikerne.

Det var den sommer, hvor stærke kræfter uden for rigsdagen søgte at øve indflydelse på regeringsdannelsen i anti-parlamentarisk retning. Og det var den sommer, hvor kommunisterne placerede sig på en sådan måde, at det store flertal af befolkningen tog klar og skarp afstand fra dem. Blot et eksempel blandt mange:

Da Hitler stod på sejrens tinde, og alle ventede storangrebet på England, holdt han den 19. juli 1940 en stor fredstale, hvori han efter Berlingske Tidendes referat bl.a. sagde: »I denne time føler jeg mig af min samvittighed forpligtet til endnu en gang at rette en appel til Englands fornuft. Jeg tror at kunne gøre dette, fordi jeg ikke som en besejret beder om noget, men som en sejrherre taler til fornuften. Jeg ser ingen grund, der kan tvinge til fortsættelsen af denne kamp«. .... »Jeg ved, at millioner af tyske mænd og ynglinge stråler ved tanken om endelig at kunne komme til at få et opgør med den fjende, der uden nogen som helst grund for anden gang tvang dem til krigen«.

Denne tale gav kommunisternes blad, der dengang hed »Arbejderbladet« (21/7-40) følgende opbakning, som anføres her for at vise skreddet i DKP's holdning under besættelsen, et skred som viser, at der ikke ligefrem var tale om sammenhæng i deres holdning under den tyske besættelse: »Den tyske rigskansler, Adolf Hitler, betegnede selv sin tale i den tyske rigsdag som en sidste appel til fornuften ... Vil tilbudet blive modtaget af England, er i dag det store spørgsmål – eller vil en krig på liv og død mellem de to stormagter nu for alvor begynde ... Et uhyre ansvar hviler på dem, der træffer afgørelsen for fortsættelsen af en krig, for hvis fortsættelse der ikke gives nogen grund – så lidt som der ingen grund var til at påbegynde krigen og styrte Europas millioner ud i et blodigt opgør, som vælter sine byrder ud over alle andre end netop dem, der er årsag til

og skyld i krigen ... Under parolen »Kamp for demokratiet« blev krigen begyndt, men krigens imperialistiske karakter afslørede sig hurtigt. Det er kampen om verdensherredømmet, kampen om retten til udbytelsen af andre folkeslag, en krig, der intet har med hverken demokrati eller frihed at gøre«. Ordene var altså næsten de samme som Hitlers.

Denne side af kommunisternes opinionpåvirkning er ikke taget med i kapitlet om Danmarks kommunistiske parti (I, 223-234). Man finder alene én kryptisk sætning – på 27 ord – der antyder, at der skete en ændring i kommunisternes holdning i juni 1941. Jeg er enig i – med et citat fra Information sommeren 1945 – at »det var det folk sagde og gjorde, mens tyskerne vandt, der har størst interesse i bedømmelsen«. I denne demokratisk og folkelig set farlige sommer var det politikerne gennem samarbejdet på rigsdagen og ungdomsorganisationerne gennem deres samarbejde i Dansk Ungdomssamvirke, der var med til at holde den demokratiske front mod forvirring, usikkerhed, tysk og dansk nazistisk pres. I denne afgørende periode var det *dem*, der udgjorde modstanden.

Kommunisterne var jo i øvrigt – hvilket klart fremgår af afhandlingen – ikke selv uden skyld i, at der kunne opstå tvivl om deres hensigter. I forbindelse med Odense-begivenhederne hedder det (II, 51) om sejren på strejkefronten, »at det so oder so ville kompromittere socialdemokraterne var naturligvis ikke kommunisterne ukært«. I afsnittet om augustoprørets anatomi rejser forfatteren (II, 249) spørgsmålet, om DKP søgte revolutionen i august – og besvarer det med ja for mange menige kommunister, men nej for partiledelsens vedkommende. Men det hedder alligevel generelt (II, 248): »Men samtidig kunne kommunisterne naturligvis ikke se august-oprøret isoleret fra den sociale frigørelsesproces, var ikke netop strejken i den kommunistiske teori en revolution i svøb, og den økonomiske og politiske kamp uadskilleligt forbunden«.

Alligevel må jeg gentage: Det er første gang, jeg i denne form møder tesen (I, 136) om bolschevikfrygten som »et fremherskende motiv bag samarbejdspolitikken«.

At De samvirkende Fagforbund, som LO dengang hed, ikke ønskede deres organisationer revet op af anonyme kræfter eller af personer, som ikke havde deres baggrund i et valg i deres organisation, kan da ikke undre. Der er ingen grund til at tvivle på, at det – også på baggrund af erfaringer ude fra Europa – var et meget afgørende synspunkt for de faglige ledere, at der netop i en kaotisk periode efter krigen kunne blive hårdt brug for organisationerne til at varetage medlemmernes interesser,

så langt det nu lod sig gøre. Men D.s.F har ikke rigtig forfatterens sympati. Det går som en rød tråd gennem hele skildringen af august-begivenhederne.

Herudover blot et par eksempler på en lidt speciel historieskrivning:

a) I august-begivenhedernes sidste fase holdtes et møde for de københavnske tillidsmænd (24/8-43), et møde forfatteren karakteriserer med ordet »indpiskning« (II, 367). Hvad denne betegnelse bygger på, vides ikke, da forfatteren fastslår (II, 368), at »fra debatten er intet overlevet, men oprørerne var få«. På dette møde vedtog tillidsmændene et opråb til hovedstadens arbejdere, hvori det bl.a. (II, 369) hedder: »Uansvarlige kredse forsøger ved anonyme opråb at opkaste sig til ledere for de organiserede arbejdere. Ved falske lokketoner forsøger disse kredse, der aldrig har haft nogen interesse for demokratiet eller for arbejderbevægelsen, at forlede hovedstadens arbejdere til letsindigheder«.

Som modstykke til belysning af reaktionen hos »den menige arbejder« sætter forfatteren et anonymt brev til D.s.F. (II, 369). Et brev, der gengives i sin fulde længde. Om brevet hedder det i noterne (III, 342): »Det vil være nærliggende at afvise brevets generelle gyldighed som et udtryk for stemningen i arbejderkredse i august med henvisning til at forfatteren er kommunistisk agitator. Det kan dog betvivles at en skolet partisoldat ville have fundet det umagen værd at skrive sin mening til fagbevægelsens top. Brevet er i mine øjne et centralt udtryk for stemningsskredet inden for arbejderbevægelsen i de sidste krigsår«.

Er det ikke at tillægge et anonymt brev lovlig megen værdi?

b) Til karakteristik af forfatterens omtale af fagbevægelsen vil jeg også fremdrage hans omtale af formandsskiftet efter Laurits Hansen. Forfatteren skriver (I, 146): »I maj (43) afløstes han som forbundsformand af Eiler Jensen, et valg hvis nærmere omstændigheder ikke er klarlagt, men som betød at Laurits Hansen mistede sin magtbasis i D.s.F.«

Hvad er det, der ikke er klarlagt? Der er igen ingen kildeangivelse, så jeg kan ikke vide, hvad forfatteren bygger på, men jeg kan da oplyse,

- 1) at Laurits Hansen måtte selvfølgelig fratræde som formand straks, da han i november 1942 blev medlem af regeringen. Det følger af bestemmelserne i loven om ministres hverv,
- 2) at Laurits Hansen var blevet valgt til formand i 1939 efter Knud V. Jensens død, og Eiler Jensen til næstformand, og
- 3) at da formanden i november måtte afgang, blev næstformanden konstitueret som formand – det var vel det eneste naturlige.

På generalforsamlingen i maj valgtes den konstituerede formand til formand. Dermed skulle denne sag vist være klaret op.

Hvad selve skildringen af 29. august 1943 og dagene deromkring samt følgerne af bruddet angår, savner jeg en mere dækkende omtale af alle de andre og nok så afgørende begivenheder – altså udover sabotager, demonstrationer, rudeknusninger, klipning af tyskerpiger o.lign. Jeg tænker f.eks. på likvideringen af hæren, på flådens sænkning, på gidseltagningerne og en måned senere aktionen mod jøderne. Det ville have givet et mere rimeligt billede af augustdagene, end vi får i afhandlingen.

Hvad angår det dybt ulykkelige kapitel, der hedder Horserød, er det ikke rimeligt at tale om (II, 478) »uviljen til at hjælpe kommunisterne ud af Horserød«. Forfatteren må kende den ofte gengivne fremstilling, som jeg her citerer fra »Danmark besat og befriet« (I, 335): »På eet punkt svigtede de danske forberedelser overfor tyskernes aktion. Det måtte være en naturlig pligt for den danske regering at sikre løsladelsen af de kommunister, der var internerede i Horserød-lejren med den udtrykkelige motivering, at man derved sikrede deres personer mod deportation til Tyskland. Der var også så sent som i august 1943 af lejrens ledelse givet fangerne tilsagn om, at de ikke ville blive udleveret. I konsekvens heraf var der truffet foranstaltninger til en kollektiv flugt og givet tilsagn om, at de vagthavende betjente ikke ville lægge hindringer i vejen for flugt. Men på eet punkt glippede det. Man havde regnet med at kunne give et signal fra København, når aktionen begyndte, men det viste sig, at tyskerne aktionerede i Horserød tidligere end noget andet sted. Derfor svigtede signalet, og kun en del af kommunisterne slap ud«.

Det gør ikke denne begivenheds følger mindre rystende. Men den uforudsete fremgangsmåde bør vel i det mindste nævnes, når ansvaret skal placeres.

Forfatterens fremstilling af strejkernes afgørende betydning for bruddet får jo i øvrigt et alvorligt grundskud i afhandlingen, hvor det klart fremhæves (II, 461), at det der for v. Hanneken var afgørende var likvideringen af det danske militær – »hvad der i slutfasen synes undtagelsestilstandens egentlige hovedmål«. Altså var ønsket om at fjerne hæren det afgørende og ikke strejkerne.

Jeg skal slutte her. Når man som jeg har levet denne periode med og derefter interesseret sig stærkt for dens historie, er det da klart, at man ikke læser disse tre bind uden at finde mange interessante oplysninger om de mange større og navnlig mange mindre brikker i augustdagene 1943. Men jeg har ikke kunnet undlade at fremkomme med de her fremførte bemærkninger. De er fremført i respekt for de folkevalgte ledere, som man kan være uenig med, også dybt uenig med, hvad jeg ikke er, men

som i en afgørende periode af besættelsen førte den politik, de anså for at tjene den danske befolkning bedst.